

Godelieve Laureys

WOORDENBOEKEN OP HET BREUKVLAK VAN SEMANTISCHE EN GRAMMATISCHE TAALBESCHRIJVING¹

Taal bestaat uit een oneindig aantal lexicale elementen en een eindig aantal combinatieregels. De lexicale elementen worden beschreven in het lexicon, terwijl de combinatieregels het voorwerp uitmaken van de grammatica. Tussen een woordenboek en een grammatica als algemene taalbeschrijvende instrumenten bestaat er dus in principe een duidelijke taakverdeling: het regelmatige komt in de grammatica, het éénmalige in het woordenboek.

Deze stricte scheiding tussen de functies van lexicon en grammatica geldt echter alleen voor eenvoudige woordenlijsten, maar wordt door-broken in complexe en multifunctionele woordenboeken. Zo wordt in de meeste woordenboeken die de algemene woordenschat betreffen - of het nu verklarende monolinguale woordenboeken zijn dan wel vertaal-woordenboeken - bij de beschrijving van de lemmata ook informatie gegeven over vormcategorie en vormkenmerken. Traditioneel worden bij een substantief het genus, de meervoudsvorm en eventuele flectie-morfemen aangegeven en bij een werkwoord de stamtijden dan wel een verwijzing naar een bepaalde vervoeging. Deze informatie kan systematisch worden aangegeven of worden voorbehouden voor die gevallen die afwijken van het regelsysteem. Het invoeren van een default-waarde gebeurt onder het motto: wat regelmatig is wordt beschreven in de grammatica, alleen de uitzonderingen krijgen een plaats in het woorden-boek.

¹Dit artikel is een bewerking van een lezing die op 16 januari 1997 te Groningen werd gehouden ter gelegenheid van het Lustrumjubileum van het Scandinavisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen.

Een groot aantal lexicale eenheden (LU)² hebben naast hun lexematische betekenis ook een syntactische potentie, dwz. een mogelijkheid om deel uit te maken van syntactische verbindingen. Ook deze informatie over combinatiepatronen hoort thuis in een goed woordenboek. Een aparte categorie vormen de zgn. functiewoorden, die geen of slechts een zeer abstracte lexicale betekenis hebben en die slechts adequaat kunnen worden behandeld door informatie te verstrekken over hun grammaticale functie.

Verschillende woordenboektypes komen in min of meerdere mate in aanmerking voor grammaticale annotatie. Om een inzicht te krijgen in de verschillende types woordenboeken verwijs ik o.a. naar Laureys (1992), Svensén (1991), Bergenholz (1995) en ook naar het onlangs verschenen *Nordisk Lexikografisk Ordbok* (1997).

Het meest fundamentele onderscheid tussen de verschillende types van woordenboeken ligt in het uitgangspunt: bij een nominalistisch uitgangspunt ligt de focus op de talige vorm van de lexicale eenheid; bij een encyclopedisch uitgangspunt ligt de focus op de inhoud van de lexicale eenheid en de relatie tot de referentiële werkelijkheid. De indeling en ordening van de macrostructuur in een woordenboek weerspiegelt reeds deze basisopties: *alfabetisch* versus *thematisch*. Uiteraard komen deze beide types niet in zuivere vorm voor, maar zijn beide aspecten steeds vertegenwoordigd in een woordenboek, omdat vorm en betekenis van talige elementen onlosmakelijk verbonden zijn. Spellingslijsten, uitspraakwoordenboeken, frequentiewoordenboeken, retrograde woordenboeken, rijmwoordenboeken, woordenlijsten met afleidingen en samenstellingen zijn voorbeelden van woordenboeken waar de informatie toegespitst is op het talige etiket. In synoniemwoordenboeken, thematische lexica, thesaurussen en vakwoordenboeken gaat de aandacht veeleer naar de inhoud van de woorden en de relaties in de beschreven werkelijkheid. Geïllustreerde lexica zoals de Franse *Petit Larousse* en beeldwoordenboeken van het type *Duden* vormen de overgangscategorie naar encyclopedische naslagwerken.

²Een "lexicale unit" (LU) is een "formal unit" (FU) gekoppeld aan één bepaalde betekenis.

Een aparte groep vormen de woordenboeken waarin de lemmata met name op hun combinatiepatronen en constructiemogelijkheden worden behandeld.³ Hier gaat alle aandacht naar de woordverbindingen of collocaties waarin een bepaald trefwoord voorkomt. Deze collocaties worden volgens een bepaalde taxonomie geordend: 1) grammaticale collocaties (d.w.z. voorzetselverbindingen, partikelconstructies, valentiepatronen) , 2) lexicale collocaties (d.w.z. verbindingen gedetermineerd door de lexicale cohesie van woorden bijv. sv *djup oro, borrhande tandvärk* nl. *een verwoed gevecht, de verstokte vrijgezel*), 3) idiomen (d.w.z. gelexicaliseerde woordverbindingen waarbij de betekenis van het geheel niet gelijk is aan de som van de samenstellende delen bv. sv *vara på grön kvist, komma till ett dukat bord* nl *zijn schapjes op het droge hebben, van de kaart zijn*), 4) ususp Patronen, die bepaald worden door pragmatische restricties en die als geheel een bepaalde communicatieve functie realiseren zoals bv. *tack för mat, då säger vi så, för all del, ingen orsak*) en tenslotte 5) staande uitdrukkingen zoals spreekwoorden, citaten en gevleugelde woorden .

Binnen deze groep woordenboeken wil ik ook de grammaticale valentiewoordenboeken plaatsen, die een schakel vormen tussen grammatica en lexicon.

Tenslotte vereist de volledigheid dat ook nog even gewag gemaakt wordt van linguïstische vakwoordenboeken, waarin grammaticale termen nader worden verklaard en/of vertaald.⁴

De scheiding tussen grammatica en woordenboek is dus zeker niet zo waterdicht als men aanvankelijk kan denken. De grammaticale informatie in een woordenboek kan zich op verschillende niveau's situeren:

³Typische voorbeelden hiervan zijn : Johannisson, Ture och Ljunggren, K.G. (red.). 1991. *Svensk Handordbok* en Bruun, Erik. 1995. *Dansk Sprogbrug. En stil-og konstruktionsordbog*.

⁴Booij, G., Kerstens, J. & Verkuyl, H. 1975. *Lexicon van de taalwetenschap* en Sjögren, Peter A. 1978. *Termer i allmän språkvetenskap. Ett systematiskt lexikon*.

- 1) in de kop van een artikel, d.w.z. het zgn. grammaticaveld naast het trefwoord
- 2) in het voorwerk of nawerk, d.w.z. een grammaticaal compendium, dat kan variëren van een lijst van sterke woorden tot een vrij volledige grammatica.
- 3) door het lemmatiseren van functiewoorden, die hoofdzakelijk in termen van grammaticale functie worden verklaard of behandeld. Het betreft voorzetsels, voegwoorden, pronomina, hulpwerkwoorden e.d.
- 4) door het lemmatiseren van recursieve en productieve woorddelen (bijv.: *-vänlig / om-*) en partikels bij scheidbare werkwoorden en door het lemmatiseren van onregelmatige verbuigings- of vervoegingsvormen als verwijfswoord, bijv. *led* → *lida*, *strök* → *stryka*, *gäss* → *gås*, *mån* → *man*
- 5) door het lemmatiseren van grammaticale termen, d.w.z. woorden als *substantief*, *intransitief*, *valentie*, *participium* worden als trefwoorden opgenomen en verklaard/vertaald in overeenstemming met het grammaticaconcept dat ten grondslag ligt aan het woordenboek.

Een aparte plaats wordt nog ingenomen door aanduidingen over het gebruik van een woord of uitdrukking in een bepaalde context. Voor zover men ervan uitgaat dat stilistische regels en registerkenmerken (d.w.z. wat traditioneel als pragmatiek wordt aangeduid) ook horen tot de grammatica, kunnen ook deze aanduidingen als een onderdeel van het grammaticale apparaat worden beschouwd.

Ook deze informatie kan worden ingelast in het artikel door middel van stijllabels of diacritische tekens ofwel opgenomen worden in een compendium in het voor- of nawerk.

*

In de rest van deze bijdrage wil ik alle aandacht concentreren op bilinguale vertaalwoordenboeken. Hierbij dient een onderscheid gemaakt te worden op basis van de doelgroep in algemene vertaalwoordenboeken en leerwoordenboeken en op basis van de gebruiksfuncties in receptieve, productieve en contrastief-productieve woor-

denboeken. In een optimaal woordenboeklandschap zijn er dus minimaal 12 verschillende woordenboeken nodig per talenpaar.

Een afweging t.a.v. de noodzakelijkheid of de wenselijkheid van het opnemen van grammaticale informatie in een bilinguaal woordenboek wordt bepaald door een aantal factoren: doelgroep, functie van het woordenboek, toegankelijkheid van grammaticale informatie in andere vorm, afstand tussen beide talen. Afhankelijk van de unidirectionele of bidirectionele functie van het woordenboek kan overwogen worden om grammaticale informatie alleen m.b.t. de doeltaal of zowel m.b.t. de doeltaal en de brontaal op te nemen.

Bilinguale woordenboeken zijn in de regel monodirectioneel, d.w.z. ze gaan uit van één bepaalde onderliggende taal L1 en richten zich (primair) naar gebruikers die L1 als moedertaal hebben. L2 is de vreemde taal, waarnaar of van waaruit vertaald moet worden. De meeste vertaalwoordenboeken gaan er van uit dat de gebruiker een goede beheersing heeft van L1 zowel formeel als semantisch. Er wordt derhalve geen informatie verstrekt over de vorm of de inhoud van de trefwoorden in L1. (De beide delen van) het woordenboek zijn (is) gericht op de ont-sluiting van L2. Tussen twee grote talen zoals bijvoorbeeld het Frans en het Engels worden dubbele sets aangemaakt. Een "English-French/ French-English Dictionary" wordt geconcipieerd vanuit het Engels als brontaal en het Frans als doeltaal. Dit houdt in dat het woordenboek zoveel mogelijk informatie bevat over het Frans m.b.t. uitspraak, grammatica e.d.. De marketing en distributie van deze woordenboeken gebeurt ook duidelijk gericht op de Engelstalige doelgroep. Tegelijkertijd wordt er voor het talenpaar Frans-Engels ook een "Dictionnaire français-anglais/ anglais-français" aangemaakt, waarbij de macro-doeltaal het Engels is en de macro-brontaal het Frans.

In het geval van kleinere talen is de situatie grondig verschillend. Als L1 en L2 beide kleine talen zijn is er in vele gevallen slechts ruimte voor één voorziening. Laten we het voorbeeld nemen van het Fins. Volgens het basisprincipe zou de aanmaak van een Nederlands-Fins/ Fins-Nederlands woordenboek met het Fins als L2 tot de verantwoordelijkheid horen van het Nederlandse taalgebied. Omgekeerd zou het initiatief voor de aanmaak van een Fins-Nederlands/Nederlands-Fins woordenboek met het Nederlands als L2 in

Finland worden genomen. Aangezien er echter geen markt bestaat voor twee parallelle lexicografische voorzieningen waarin het Nederlands en het Fins met elkaar worden geconfronteerd, kan men de aanmaak van een Fins-Nederlands-Fins woordenboek als de gezamenlijke verantwoordelijkheid van het Finse en het Nederlandse taalgebied beschouwen. Derhalve liggen het initiatiefrecht én de wetenschappelijke en financiële verantwoordelijkheden in beide taalgebieden. Deze situatie zal idealiter leiden tot een bidirectionele lexicografische voorziening. Dit houdt in dat een dergelijk woordenboek op dezelfde wijze moet kunnen worden gebruikt door Finstalige en door Nederlandstalige gebruikers. (Beide delen van) het woordenboek moeten dezelfde informatie bevatten over L1 en L2, omdat L1 en L2 worden verwisseld naargelang de gebruiker Fins- of Nederlandstalig is.

De vraag naar de rol van de grammatica in woordenboeken kan ook benaderd worden vanuit het standpunt van de gebruikers. Wat hebben woordenboekgebruikers eraan? Is een woordenboek wel de geëigende plaats om grammaticale informatie na te trekken? In Wiegand (1984) worden gebruikers-onderzoeken op basis van gebruiksprotocollen beschreven. Hieruit blijkt dat gebruikers een vertaalwoordenboek in ruime mate gebruiken om er grammaticale gegevens in op te zoeken. Uiteraard is dit gebruik vooral van belang bij productie en vertaling van teksten. Volgens bovenvermelde onderzoekers bedraagt de verhouding tussen het aantal grammaticale en het aantal semantische "Nachschläge" 63/100, d.w.z. als men 100 maal een woordenboek raadpleegt voor de betekenis of de vertaling van een woord of uitdrukking, neemt men het 63 maal ter hand om een grammaticaal gegeven op te zoeken. In 1997 werd een gebruikersonderzoek uitgevoerd m.b.t. het *van Dale Handwoordenboek Zweeds-Nederlands/Nederlands-Zweeds* bij studenten Scandinavistiek van de Universiteit Gent. De resultaten van dit onderzoek tonen zeer duidelijk aan dat het woordenboek voor vele studenten ook een belangrijk grammaticaal naslagwerk is. Bij de onderzochte populatie komt het opzoeken van grammaticale informatie op de tweede plaats van de gebruiksfuncties wat betreft het deel Zweeds-Nederlands en op de vierde plaats wat betreft het deel Nederlands-Zweeds. Ook bij de meer gerichte vragen die peilen naar

de mate waarin de grammaticale informatie het voorwerp uitmaakt van een onderzoekbeurt werden hoge scores opgetekend. Hieruit kunnen we afleiden dat veel studenten het woordenboek als een leerwoordenboek hanteren.

Tenslotte spelen ook de desiderata van de uitgever een zekere rol. Sommige uitgeverijen hebben een bepaald beleid t.a.v. het opnemen van grammaticale informatie, waarvan ze niet willen afwijken. Wil men de woordenboeken bij die uitgever plaatsen, dan moet men hiermee rekening houden en zich ofwel conformeren, ofwel onderhandelingen aangaan in een vroeg stadium.

Het is van het grootste belang bij het uitwerken van een woordenboek dat de grammaticale informatie geïntegreerd wordt in het totale concept en dat de grammaticale terminologie op de verschillende nivo's consistent is. Grammaticale informatie is niet iets wat men in de laatste fase kan toevoegen. Zo is het grammaticale profiel van een trefwoord ook mede bepalend voor de structuur van het woordenboekartikel.

In het *van Dale Handwoordenboek Zweeds-Nederlands/Nederlands-Zweeds* wordt bij de werkwoorden een onderscheid gemaakt tussen transitief en intransitief, ook in die gevallen waar deze grammaticale indeling geen aanleiding geeft tot verschillende vertaalequivalenten in de doeltaal vb. *breken trans/intrans --> bryta trans/intrans*

In een woordenboek dat uitgaat van het model van de valentiegrammatica wordt de opbouw van het artikel in eerste instantie bepaald door de combinatiepatronen van een werkwoord.

Hieronder wil ik de behandeling van het werkwoord *dra* in het Zweeds-Nederlands en *trekken* in het Nederlands-Zweeds woordenboek leggen naast een behandeling in een virtueel woordenboek gebaseerd op de principes van de valentiegrammatica. Ik verwijs hierbij naar het beschrijvingsmodel dat uitgewerkt werd aan de Universiteit van Odense ten behoeve van de Odense Valency Dictionary.

Na de deconstructie van beide artikels worden twee nieuwe voorstellen geconstrueerd, waarbij de structuur van de artikels gebaseerd is op de valentiepatronen van beide werkwoorden.

dra (V0 - avalent) + LOC fac.

1. *det drar*: het tocht

det drar inte i skorstenen: de schoorsteen wil niet trekken

dra (V1 - monovalent)

1.NP₁_OBJ (= extrakt)

teet skall stå och dra i fyra minuter: de thee moet vier minuten staan trekken

dra (V2 - bivalent)

1.NP₁_AGENS, PP_DIR/GOAL/PATH förflytta sig

en åskfront drar över landet: een onweersfront trekt over het land

jag måste dra [= härifrån]: ik ga ervandoor, ik stap maar eens op

dra i fält: te velde trekken

dra åt skogen: loop naar de pomp

dra åt helvete: loop naar de pomp/de maan

komma dragande(s) med: komen aandrigen/aanslepen met..

2.NP₁_AGENS, NP₂_OBJEKT

dra tyngsta lasset: de zwaarste last dragen, het meeste werk doen

dra sitt strå till stacken: zijn steentje bijdragen

dra andar: (diep) ademen

dra en suck av lättnad: een zucht van verlichting slaken

dra en växel: een wissel trekken

dra en växel på ngt: een wissel op iets trekken

dra ett kort: een kaart trekken

det är du som skall dra (= valentiereductie): jouw beurt, jij bent aan de beurt

dra frågan i långbänk: de kwestie op de lange baan schuiven

dra stora kostnader: veel kosten veroorzaken

dra mycket ström: veel stroom verbruiken

bilen drar en liter per mil: de auto loopt één op tien

dra storlek 40: maat 40 hebben

dra hela loppet: de hele wedstrijd het tempo zetten/bepalen, de hele wedstrijd aan de kop sleuren

dra en kurs (finlandssv.): een cursus leiden

dra en historia: een mop vertellen

3. NP₁_ AGENS, NP₂ - RESULTAT

dra en linje: een lijn trekken

dra en parallell med ngt: een parallel met iets trekken

dra eld på en tändsticka: een lucifer aansteken

dra ett gevär: een geweer schoon wrijven, een geweer smeren/oliën

dra ledningar genom huset: leidingen door het huis trekken/aanleggen

dra en ny väg: een nieuwe weg trekken/aanleggen

dra sina slutsatser: zijn conclusies trekken

dra lärdom av något: ergens lering uit trekken

4. NP₁_ AGENS/INSTRUMENT, NP₂_ PATIENS

föreställningen drar mycket folk: de voorstelling trekt veel volk

5. NP₁_ AGENS, PP _ INSTRUMENT

dra i nödbromsar: aan de noodrem trekken

dra på munnen: glimlachen

dra (V3 - trivalent)

1. NP₁_ AGENS/INSTRUMENT, NP₂_ PATIENS, PP _ DIR/GOAL (= till sig/från ngt).

prästen drog upmärksamheten till sig: de priester trok de aandacht

magneten drar järnet till sig: de magneet trekt het ijzer aan

känna sig dragen till ngn: zich tot iem. aangetrokken voelen

2. NP₁_ AGENS, NP₂_ PATIENS, PP _ INSTRUMENT (= unalienable)

dra ngn i håret: iemand aan zijn haar trekken

dra ngn i byxbenet: iemand bij zijn broekspijp trekken

trekken (V0 - avalent) + LOC fac.

1. *het trekt* (reg) (= het tocht): det drar

trekken (V1 - monovalent)

1. NP₁_ OBJ (= extrakt)

de thee trekt: teet står och drar

de kachel/schoortsteen/haard trekt: spisen drar

2. NP₁_ AGENS (= trekvogels)

de zwaluwen trekken: svalorna flyttar/sträcker

trekken (V2 - bivalent)

1. NP₁_AGENS, PP_DIR/GOAL/PATH förflytta sig
naar/door/tot [...] Frankrijk trekken: dra/åka till/igenom Frankrike
de wijde wereld intrekken: dra/gå ut i vida världen
te velde trekken: dra i fält
ten strijde trekken: dra ut i strid
- 2) NP₁_AGENS, NP₂_OBJEKT
een mes trekken: dra kniv
een kaart trekken: dra ett kort
een kies trekken: dra ut en tand
belletje trekken: busringa, ringa på dörren och sedan springa och gömma sig
3. NP₁_AGENS/INSTRUMENT, NP₂_PATIENS
publiek trekken: dra publik/folk
zaal trekken: dra publik/folk
*de stad trekt*⁵: staden drar
4. NP₁_AGENS, PP_INSTRUMENT
aan de noodrem trekken: dra i nödbromsen
aan de bel trekken: ringa på (klockan)
aan een touw trekken: dra i ett rep
aan een sigaar trekken: puffa/blossa på en cigarr
5. NP₁_AGENS, PP AAN _OBJEKT
er flink aan trekken: ligga på som en rem
6. NP₁_AGENS, NP₂ - RESULTAT
een lijn trekken: dra (upp) en linje
kaarsen trekken: stöpa ljus
aandacht trekken: dra uppmärksamheten
een parallel trekken (met iets): dra en parallell (med ngt)
7. NP₁_AGENS, NP₂_OBJECT (= geld)
uitkering trekken: få bidrag

⁵= valentiereductie, vgl. de. *trække*: zich prostitueren.

rente trekken: få ränta

een mooi pensioentje trekken: få en fin pension

kinderbijslag trekken: få barnbidrag

8. NP₁_AGENS, PP naar _ OBJECT

naar hun vader trekken: ty sig till sin far

trekken (V3 - trivalent)

1. NP₁_AGENS/INSTRUMENT, NP₂_PATIENS, PP _DIR/GOAL

hij trekt de deur in het slot: han drar igen dörren

zij trok alle blikken naar zich toe: hon drog åt sig alla blickar, hon tilldrog sig alla blickar

de macht naar zich toe trekken: rycka åt sig/tillskansa sig makten

Bram trok de tafel omver: Bram drog omkull bordet

iets in twijfel trekken: ifrågasätta ngt, dra ngt i tvivelsmål

iets in het belachelijke trekken: förlöjliga ngt

2. NP₁_AGENS, NP₂_PATIENS, PP _INSTRUMENT (unalien.)

hij trok haar bij het haar (= *hij trok aan haar haar*): han drog henne i håret

hij trok hem bij de mouw (= *hij trok hem aan zijn mouw*): han drog honom i ärmen

3. NP₁_AGENS, NP₂_RESULTAT (=extrakt osv) PP - SOURCE

je moet bouillon trekken op verse vis: du ska dra buljong på färsk fisk

hij trok lering uit het voorval: han drog lärdom av händelsen

we moeten hieruit onze conclusies trekken: vi måste dra våra beslut /konklusioner ur detta

zij trok hier voordeel uit: hon drog fördel av detta

Literatuur

- Bergenholtz, Henning. 1995. Manual of specialised lexicography: the preparation of specialised dictionaries.
- Bergenholtz, Henning *et al.* 1997. *Nordisk Leksikografisk Ordbok*. Oslo.
- Duvå, Grete, Laursen, Anna-Lise & Maidahl, Lisbet. 1992. Brugerundersøgelse vedrørende oversættelse af fagtekst. In: Fjeld, Ruth V. (red.). *Nordiske studier i leksikografi*. Oslo, 105-133.
- Jennes, Bob. 1997. Onderzoek naar het gebruik van het van Dale Handwoordenboek Zweeds-Nederlands/Nederlands-Zweeds. Opdracht werkcollege lexicografie (manuscript).
- Laureys, Godelieve & de Groot, Hans (red.). 1996. *Van Dale Handwoordenboek Zweeds-Nederlands/Nederlands-Zweeds - Norstedts svensk-nederländska/nederländsk-svenska ordbok*.
- Laureys, Godelieve. 1992. Thema Lexicografie. *Tijdschrift voor Skandinavistiek* **13**-2, 5-16.
- Schøsler, Lene & Talbot, Mary. 1995. *Studies in Valency I-II*. Odense.
- Schøsler, Lene & Van Durme, Karen. 1996. The Odense Valency Dictionary: an introduction. *Odense Working Papers in Language and Communication* **13**.
- Svensén, Bo. 1991. *Handbok i lexikografi*. Stockholm.
- Wiegand, Herbert Ernst Fragen zur Grammatik in Wörterbuchbenutzungsprotokollen. Ein Beitrag zur empirischen Erforschung der Benutzer einsprachiger Wörterbücher. In: Bergenholtz, Henning & Mugdan, Joachim (Hrsg.). *Lexikographie und Grammatik. Akten des Essener Kolloquiums zur Grammatik im Wörterbuch 28.-30.6.1984*. Tübingen: Niemeyer, 20-98.